

Powstanie Wielkopolskie

<https://pw.ipn.gov.pl/pwi/historia/kulisy-powstania-wielko/11035,Organizacje-Niepodleglosciowe-w-Poznanskiem-w-koncu-XIX-i-na-poczatku-XX-wieku.html>
2023-06-08, 09:46

Organizacje Niepodległościowe w Poznańskim w końcu XIX i na początku XX wieku

Janusz Karwat

Przed pierwszą wojną światową powstały przede wszystkim w gimnazjach i uniwersytetach niemieckich, skupiających większe grupy studentów Polaków. Do 1885 r. stowarzyszenia studentów polskich działały legalnie. Potem władze pruskie zabraniały Polakom zakładania własnych stowarzyszeń, także uczestnictwa w pracy organizacji poza uniwersytetami. 12 lipca 1896 r. powołano nadrzędną organizację o charakterze tajnym: Związek Towarzystw Młodzieży Polskiej w Niemczech. Jednym z celów statutowych Związku była działalność narodowa i oświatowa wśród wychodźstwa polskiego w Niemczech. W 1897 r. Związek liczył 250 członków, zrzeszonych w 11 towarzystwach. Wykrycie działalności Związku Towarzystw przez policję doprowadziło do procesu akademików polskich przez Trybunałem Rzeszy w Lipsku 25-27 czerwca 1900 r. 16 studentom wymierzono kary od

tygodnia do 3 miesięcy więzienia. Po tym większość stowarzyszeń polskich z uczelni niemieckich weszła w skład Zjednoczenia Towarzystw Młodzieży Polskiej za Granicą z siedzibą w Genewie (m.in. organizacje polskie z Akwizgranu, Berlina, Chemnitz, Drezna, Fryburga, Gryfii, Halle, Heidelbergu, Karlsruhe, Lipska, Monachium, Würtzburga i Wrocławia).

Największe wpływy wśród studentów polskich miał Związek Młodzieży Polskiej, czyli „Zet”, obejmujący swoim zasięgiem wszystkie zabory oraz zagraniczne ośrodki uniwersyteckie, w których studiowali Polacy. Powołany 14 stycznia 1887 w Krakowie z inicjatywy płk. Zygmunta Miłkowskiego, głosił hasła niepodległości i demokracji. Organizacja miała strukturę trzystopniową, tzn. 3 szczeble wtajemniczenia członków (koledzy, towarzysze, bracia). „Zet” był rodzajem patriotycznego zakonu i dążył do sprzęgnięcia pracy organicznej z irredentą – jak pisał jego działacz Stanisław Szwedowski. Najwyższą władzę związku stanowiła „Centralizacja”, wybierana na corocznych zjazdach. Podlegały jej Komitety Okręgowe, zrzeszające delegatów z kilku ośrodków akademickich. Koła (10) z Rzeszy Niemieckiej skupione były w okręgu Poznań. Zarządowi okręgu podlegały koła uczelniane, Grupa Narodowa, grupa teologiczna „Swoi”, komisarze gimnazjalni (pomorski, śląski i poznański), miesięcznik „Brzask” i od 1912 r. komisarz przysposobienia wojskowego. Grupy Narodowe stanowiły etap przejściowy między tajnymi kołami gimnazjalnymi i „Zetem”. W 1908 r. powołano Radę Gimnazjalną, na czele której stali kolejno do 1919 r.: Antoni Wierusz, Tomasz Graczykowski, Witold Jeszke, Wincenty Kruska, ks. Czesław Piotrowski i Zygmunt Zaleski. Komisarzami, którym podlegały gimnazja Poznańskiego byli m.in.: Czesław Chmielewski, Władysław Hedinger, Witold Jeszke, Władysław Likowski, Leon Strehl, Jan Plackowski i Maksymilian Wilimowski. Poznański okręg „Zetu” wyróżniał się na tle pozostałych okręgów stabilnością wewnętrzną. „Zet” zaboru pruskiego nie miał konkurencji jak w zaborze rosyjskim. Pod jego kierownictwem ukształtowało się – w ostatnim dwudziestoleciu przed wybuchem wojny – nowe pokolenie inteligencji polskiej zaboru pruskiego. Przyczynił się w znacznym stopniu do powstania polskich organizacji rzemieślniczych i robotniczych w Berlinie, Lipsku, Monachium, Wrocławiu i w Westfalii-Nadrenii.

Początkowo członkowie „Zet” (bracia) należeli również do Ligi Narodowej.

Po 1899 r. wykrystalizowały się dwa kierunki: socjalistyczny (organ „Promień”) i narodowy („Teką”) obejmujący wpływy Galicję i zabór pruski. Odsuwanie idei niepodległości na dalszy plan przez LN doprowadziło do zerwaniu współpracy „Zet” z LN. Po 1910 r. centralizacja mieściła się w Lipsku i Monachium, a w jej skład wchodził Wielkopole: Aleksander Dubiski, Ignacy Nowak, Brunon Nowakowski, Stefan Rosiński i Leon Suchowiak. Przed I wojną światową stał na stanowisku niepodległościowym, zarówno antyrosyjskim, jaki i antyniemieckim. Zarzucał Komisji Skonfederowanych Stronnictw Niepodległościowych i Józefowi Piłsudskiemu jednostronność przygotowań militarnych i przemilczanie spraw zaboru pruskiego.

„Zet” stał się główną siłą kierującą konspiracją w zaborze pruskim aż do wybuchu I wojny światowej. Wraz z podległymi mu organizacjami skutecznie przeciwstawiał się germanizacji polskich studentów. Nie miał tutaj takiej konkurencji jak w innych zaborach. Świadomie zmierzał do sprzężenia pracy organicznej z dążeniami do wyzwolenia narodowego. Do „Zetu” należała większość wielkopolskich działaczy politycznych społecznych, gospodarczych i duchowieństwa okresu międzywojennego. Przed wybuchem wojny w organizacji tej krzyżowały się wpływy endecji i piłsudczyków.

Od 1912 r. tworzono sekcje wychowania fizycznego i przysposobienia wojskowego. Rozpoczęto zajęcia praktyczne, zachęcano członków, by ochotniczo zgłaszali się do wojska niemieckiego, aby pełnić w kołach funkcje instruktorów wojskowych. Pierwsze referaty wojskowe „Zet” powstały w Berlinie, Dreźnie, Heidelbergu, Lipsku, Monachium i we Wrocławiu. Przed wybuchem wojny szkolenie wojskowe prowadzono w 11 uczelniach niemieckich i odbyło je 130-150 polskich studentów, czyli ok. 22% Polaków studiujących w Niemczech. W szkoleniu posługiwano się instrukcjami niemieckimi, podręcznikami przywiezionymi z Krakowa oraz mapami i bronią dostarczaną członków odbywających jednoroczną służbę wojskową. Realizowano program szkolenia żołnierza piechoty z elementami taktyki plutonu. W Monachium i Berlinie do drużyn strzeleckich należeli również polscy robotnicy. Funkcje instruktorów pełnili m.in. Kazimierz Glabisz, Bohdan Hulewicz, Józef Górski, Stanisław Krzeczyński, Tadeusz Lechnicki i Stanisław Marcinkowski.

„Zet” patronował działalności młodzieży gimnazjalnej. W 1874 r. w Wielkim Księstwie Poznańskim było 19 szkół średnich (13 gimnazjów, 2 progimnazja i 4 szkoły realne). Pierwsze tajne związki polskiej młodzieży gimnazjalnej powstały w latach 30. XIX, m.in. „Marianie” (Ostrów, Poznań, Trzemeszno, Śrem i Wągrowiec). Na fali wzrostu nastrojów patriotycznych 19 lutego 1861 r. założono Towarzystwo Narodowe zrzeszające oddziały: „Krakus” w Lesznie, „Zawisza” w Ostrowie, „Kościuszek” w Poznaniu i „Zan” w Trzemesznie. Po wykryciu istnienia TN i procesie sądowym w 1863 r. gimnazjalistów skazano na niewysokie kary (do miesiąca więzienia). Za udział w Powstaniu Styczniowym 1863/1864 38 uczniów z Poznania i 19 z Trzemesznej wydano ze szkół. Wkrótce ruch filomacki młodzieży reaktywował się w sprawie we wszystkich gimnazjach prowincji. W końcu XIX w. koła filomackie utworzono w Berlinie, Hildesheim i w Westfalii (Gelsenkirchen, Hamborn, Recklinghausen). Przed I wojną światową powstały koła dziewczęce w Gnieźnie, Inowrocławiu, Ostrowie i Poznaniu. Sieć tajnych związków pokryła również Pomorze Gdańskie (14 kół) i Śląsk (14), skupiając w 1914 r. ok. 1500 uczniów polskich.

Z inicjatywy „Zet” odbył się w lipcu 1898 r. w Poznaniu zjazd delegatów kół gimnazjalnych z Wielkopolski, na którym utworzono związek „Czerwona Róża”. Związek ten przejął rolę kierowniczą wobec wszystkich kół filomackich w Niemczech. W 1901 r. nastąpiła dekonspiracja, a na procesach w Toruniu (1902) i w Gnieźnie (1903) oskarżono 88 uczniów za dążenie do odbudowy państwa polskiego. 53 gimnazjalistów skazano i wydano ze szkół średnich. Po tym koła gimnazjalne podporządkowały się ogólnopolskiej organizacji „Przyszłość”, zwanej w skrócie PET. Wzorując się na kole gnieźnieńskim wszystkim kołom nadano w 1903 r. jednolitą nazwę – Towarzystwo Tomasza Zana (TTZ). W strukturze organizacyjnej TTZ występowały 3 stopnie wtajemniczenia: „Promieniści”, „Filareci” i „Filomaci”. Przyjęty statut omawiał obowiązki funkcyjne, zasady konspiracji i treść przysięgi. Na terenie Niemiec powołano 6 okręgów TTZ, na czele których stali komisarze delegowani przez akademicki „Zet”. Koła korzystały też z lokalnego mecenatu, polskich lekarzy, księży, adwokatów i ziemiaństwa. Od 1906 r. podczas letnich wakacji organizowano w Poznaniu i Krakowie kursy dla zarządów kół. W

1906 r. działało 56 kół TTZ, liczących 537 członków (52% wśród uczniów polskich). Znanych jest ponad 3900 nazwisk członków kół filomackich zaboru pruskiego z lat 1860-1919. Na Poznańskie przypada ponad 2300 nazwisk, Pomorze Gdańskie - 1200, ponad 300 na Śląsk oraz ok. 100 na Westfalię-Nadrenię. Po rozpoczęciu studiów członkowie TTZ kontynuowali nielegalną działalność w „Zet”.

Praca kół TTZ składała się z dwóch działów: wychowania i nauczania (autoedukacja). Samokształcenie obejmowało naukę języka polskiego, historii, geografii ziem polskich oraz zagadnienia polityczno-ekonomiczne rozpatrywane z perspektywy potrzeb narodu polskiego i w aspekcie odzyskania niepodległości. Program realizowano przez 2,5 roku w czterech działach, dwa razy w tygodniu w 3-6 osobowych grupach pod kierunkiem członków wyższego stopnia. Akcją dystrybucji książek z Galicji kierowała Zofia Sokolnicka. Wydawano miesięcznik „Filareta” (ks. Nikodem Cieszyński). W Ostrowie tetezetowcy założyli klub sportowy „Venetia”. Za pomocą „Zet” i poznańskiej „Straży” organizowano czterotygodniowe wyjazdy do Galicji, gdzie zapoznawano się z ideą ruchu skautowego i zagadnieniami szkolenia paramilitarnego. W latach 1905-1914 w zorganizowanych wyjazdach brało udział 215 uczniów z Poznańskiego i 162 z Pomorza, Śląska i wychodźstwa.

W 1912 r. w ramach kół TTZ powstały drużyny skautowe. Przewodniczący poznańskich kół TTZ Wiktor Jakubowski przebywając w Krakowie, przeprowadził 27 lipca rozmowy z komendą krakowskiego okręgu PDS (pchor. Michał Żymierski). We wrześniu 1912 r. instruktorzy krakowscy (Karol Popiel, Zygmunt Karwacki i M. Żymierski) przeprowadzili w kołach cykl spotkań instruktazowych. Wkrótce powstały pierwsze drużyny PDS w Poznaniu (S. Dabiński), we Wschowie (Bronisław Piniński), Lesznie (Stanisław Jórğa), Ostrowie (Kazimierz Glabisz), Wągrowcu (Jan Knach), Gnieźnie i w Inowrocławiu. Pracą wojskową kierowali Adam Rose i S. Dabiński. W styczniu 1914 r. Zygmunt Karwacki zawarł w imieniu PDS szczegółową umowę z TTZ. Lustracja VI Okręgu Poznań przeprowadzona w czerwcu 1914 r. wykazała, że systematyczne ćwiczenia wojskowe prowadziło 160 członków PDS. Ponad połowa po zaliczeniu

szkoły rekruckiej realizowała program szkoły podoficerskiej. Wszystkie drużyny posiadały broń i instrukcje dostarczone z Małopolski. 15 lipca 1914 r. wysłano do Krakowa na manewry PDS 120-osobową kompanię poznańsko-pomorską. Na komendanta PDS w zaborze pruskim powołano Jerzego Stama. Po wybuchu wojny światowej kurs przerwano, a za radą Bernarda Chrzanowskiego jego uczestnicy powrócili w rodzinne strony.

Jesienią 1914 r. członkowie poznańskiej PDS utworzyli Tajną Organizację Niepodległościową z Z. Dalskim i Henrykiem Bukowskim na czele. Liczyła ok. 70 osób. Kierownicze funkcje pełnili: Wiktor Dega, Czesław Ganke, Józef Łakiński, Józef Skrzydlewski, Franciszek Wojtasiak i Janusz Zeyland. TON cechowała się wysoką spójnością wewnętrzną i nie utrzymywała kontaktów z żadnym z ugrupowań politycznych. Na skutek poboru części jej członków do wojska i nieporozumień w kierownictwie wiosną 1916 r. uległa rozwiązaniu.

Doskonałym wprowadzeniem do pracy niepodległościowej były organizacje o charakterze etycznym, określane mianem „odrodzeniowych”. Należały doń m.in. towarzystwa abstynenckie „Wyzwolenie”, „Jutrzenka”, „Świt”. Najstarszą z tych inicjatyw było założone w 1902 r. przez Wincentego Lutosławskiego „Eleusis”. Było ono organizacją wszechpolską, skupiającą w Galicji studentów, w Wielkopolsce i na Pomorzu gimnazjalistów, a na Śląsku i w Westfalii młodych robotników. Według E. odrodzenie moralne, wyzwolenie wewnętrzne, dawało gwarancję do odzyskania niepodległości. Narodowe odrodzenie miało nastąpić poprzez wykształcenie silnej formacji moralnej, zdolnej do poświęceń. Punktem wyjścia w pracy nad sobą było praktykowanie poczwórnej wstrzemięźliwości: od alkoholu, tytoniu, rozpusty i gier hazardowych. Duchowość E. oparta była na łączeniu pierwiastków chrześcijańskich z „objawieniem narodowym” mesjanizmu polskiego. W wyniku systematycznych ćwiczeń praktycznych następowało silne połączenie sfery życia religijnego z uczuciami patriotycznymi.

W zaborze pruskim E. wspomagało działania Ligi Narodowej i miało tajny charakter. Efektem działań krakowskich emisariuszy (Tadeusz Strumiłło, Jerzy Grodyński, Zygmunt Podgórski) było założenie w gimnazjach wielkopolskich pierwszych kół E. (1905 r). Kołem w Gnieźnie kierował Józef Kostrzewski („Wielki Eleutryk”), w Poznaniu Bogusław Zielewicz, w

Ostrowie Leon Sokołowski i Jan Jachowski, w Śremie Stanisław Janicki, Lesznie Bohdan Hulewicz, w Pleszewie Ludwik Bociański. Elsowie mieli znaczny wpływ na rozwój wielkopolskiego skautingu. W Prowincji Poznańskiej w 1914 r. „Eleusis” liczyła 80-100 członków, także dziewcząt. Idee eleuzjańskie propagowano w czasopismach „Świt” i „Filareta”. Na ich łamach napiętnowano imiennie członków TTZ naśladowujących niemieckie towarzystwa burschowskie. Doprowadziło to do usunięcia członków E. z szeregów TTZ. Dekonspiracja doprowadziła do wydalenia elsów z gimnazjum w Gnieźnie (J. Kostrzewski, Kazimierz Łuczewski, Tadeusz Korzeniowski).

Ruch elsowski w Poznańskim z uwagi na konieczność konspiracji i wysokich wymagań etycznych nie mógł stać się masowy jak w Galicji, gdzie był legalny. W szeregach E. ukształtowała się formacja duchowa młodych ludzi, którzy wkrótce przewodzili w pracy niepodległościowej i w Powstaniu Wielkopolskim. Okazało się jednak, że niepodległość przyszła wcześniej niż odrodzenie moralne, jak to sobie wyobrażali młodzi naofilomaci.

Akcenty niepodległościowe pojawiły się również wśród młodzieży rzemieślniczej, kupieckiej i robotniczej. Młodzież ta miała już za sobą doświadczenia strajków szkolnych 1901-1903 i 1906-1907. Powstawały zakonspirowane, niezbyt liczne, ale za to zdyscyplinowane grupy młodzieży pracującej. Niektóre o bardzo radykalnym nastawieniu, np. założona w 1908 r. przez Jana Kąkolewskiego organizacja o charakterze wojskowo-wywiadowczym „Orzeł Biały”, skupiająca młodzież poznańskiego śródmieścia, Jeżyc i Głównej. Bojówki o kryptonimach „Wolni Strzelcy”, „Czarna Ręka” i „Sokół” zbierały informacje o charakterze wojskowym i policyjnym, przygotowując się do działań sabotażowych.

Wobec zakazu pracy młodzieżowych kół sokolich utworzono w 1911 r. Towarzystwo Gier i Zabaw „Zorza”, którym kierowali Józef Paczkowski, Andrzej Pokrywka i Antoni Wysocki. Po zorganizowanym przez „Sokoła” kursie skautowym towarzystwo przekształcono w 1913 r. w hufiec harcerski o tej samej nazwie.

W 1903 r. młodzież pracująca utworzyła Towarzystwo Samokształcącej się

Młodzieży Polskiej „Iskra”. Z jego inicjatywy założono w 1910 r. dla młodzieży kupieckiej i bankowej organizację „Ogniwo” (Seweryn Krzyżaniak i Stanisław Szulc). W 1912 r. powstał „Brzask” (Stanisław Maćkowiak). Organizacje te współpracowały z TG „Sokół”, współtworzyły pierwsze drużyny skautowe. 10 lipca 1913 r. zorganizowano przed pomnikiem Adama Mickiewicza manifestację patriotyczną. Wskutek interwencji policji doszło do rozruchów, aresztowano 38 uczestników i po procesie ukarano ich więzieniem. W 1902 r. zarząd związku aresztowano i skazano na kary grzywny i krótkotrwałego więzienia.

W rozwoju wielkopolskiego ruchu niepodległościowego przed I wojną światową znaczny wpływ miały inspiracje małopolskie. Większość organizacji była inspirowana ideowo przez Ligę Narodową. Na podstawie danych źródłowych można stwierdzić, że do młodzieżowych organizacji konspiracyjnych przed wybuchem wojny należało 800-900 osób. Około 400 odbyło wstępne przeszkolenie wojskowe. Galicja, a przede wszystkim Kraków, oddziaływała na Poznańskie edukacyjnie. Liczne i systematyczne wycieczki poznańskiej młodzieży szkolnej do Krakowa kształtowały poczucie ideowej wspólnoty. Ich organizatorzy umiejętnie łączyli tradycję i treści religijne z elementami działań politycznych i paramilitarnych.

Ważnym momentem do podjęcia praktycznej działalności o charakterze wojskowym był zjazd grunwaldzki zorganizowany w 1910 r. w Krakowie. Wzięło w nim udział ponad 400 delegatów z Poznańskiego. Pojawienie się młodzieżowych organizacji niepodległościowych było wówczas mocno krytykowane przez starsze pokolenie, nie przygotowane do akceptacji takiej działalności.

Wybuch wojny poprzez powołanie do armii wielu Polaków spowodował zanik życia organizacyjnego. Praktycznie ustała praca „Sokoła”, bardziej aktywni, choć nie zawsze rozważni skauci, zorganizowali na własną rękę dziesiątki zwane bojówkami. W październiku 1914 r. pierwszą dziesiątkę bojową pod nazwą „Sęp” zorganizował Bohdan Szeffer. Po trzech miesiącach została ona wykryta przez policję. Winą obarczono bardzo ruchliwego lecz niezdiscyplinowanego skauta-indywidualistę Stanisława Nogaja. Kolejne dziesiątki zorganizowali: Józef Jęczkowiak i Alfons Radomski – rzemieślnicy Starego Miasta i Józef Nowak (robotnicy z Wildy).

Podobne bojówki zorganizowane zostały wśród członków działającego w Poznaniu od 1903 r. Towarzystwa Samokształcącej się Młodzieży Polskiej (TSMP). Towarzystwo skupiało młodzież pochodzenia rzemieślniczego i robotniczego. W tym czasie kierował nim Zenon Kosidowski.

Przygotowywało się ono do działań dywersyjno-wywiadowczych na tyłach armii niemieckiej w wypadku zbliżenia się do Poznania wojsk rosyjskich. Bojówki liczyły razem nie więcej niż 50-60 członków.

Konspiratorzy bojówki „Sęp” na czele ze Stanisławem Nogajem utworzyli Klub Sportowy „Unia” (8 maja 1915 r.), skupiając 36 harcerzy z hufca „Piast”. Klub niebawem podporządkował się Z. Kosidowskiemu. W marcu 1916 r. w 16 kołach „Unii” pracowało ok. 200 członków. Podobną działalność podjęły kluby utworzone przez drużynę hufca „Zorza”. Członkowie drużyn im. Stefana Czarnieckiego i Leszka Czarnego utworzyli 27 czerwca 1915 r. KS „Czarni” pod kierownictwem Henryka Linkego, zaś harcerze z drużyny im. Leszka Białego klub „Wisła” (Andrzej Pokrywka, A. Wysocki).

W kwietniu 1917 r. członkowie „Unii” ze Stanisławem Nogajem na czele przeprowadzili akcję propagandową umieszczając odezwę księcia Mikołaja Mikołajewicza „Do narodu polskiego” na najważniejszych gmachach. 15 października 1917 r. członkowie bojówek niepodległościowych zorganizowali w Poznaniu kilkunastotysięczną manifestację patriotyczną z okazji 100. rocznicy śmierci Tadeusza Kościuszki. Po zakończeniu nabożeństwa skauci pociągnęli tłum do udziału w manifestacji ulicznej.

W 1915 r. w Królewskim Gimnazjum Augusty Wiktorii Franciszek Wojasik założył Związek Młodzieży Polskiej „Kościuszko”. Początkowo prowadzono tylko zajęcia o charakterze samokształceniowym wśród młodzieży rzemieślniczej i kupieckiej. Po roku związek „Kościuszko” liczył 62 członków, a na początku 1918 r. skupiał już 152 uczniów starszych klas z czterech poznańskich gimnazjów. Związek pracował w trzech samodzielnych działach: szkół ludowych, skautowym i sokolim oraz gimnazjalnym. Wydawał konspiracyjnie pisemko „Sami sobie”.

W końcu 1917 r. wprowadzono ćwiczenia wojskowe: musztrę, elementy taktyki plutonu, ćwiczenia z bronią. Ćwiczenia terenowe prowadzono w

lesie dębińskim lub gołęcińskim oraz w okolicy Głuszyny. Prowadzili je Andrzej Linke, Tadeusz Suwalski i Marian Trzeciakowski. Represje wobec skautów doprowadziły do rozwiązania tej organizacji, spowodowały konieczność przejścia do podziemia. Na przełomie 1917/1918 r. powstała Polska Organizacja Wojskowa Zaboru Pruskiego, zrzeszająca głównie skautów i dezertersów.

Zdjęcia: NAC (Narodowe Archiwum Cyfrowe)

LITERATURA

1. Celichowski Zygmunt, *Tajne związki młodzieży gimnazjalnej*, Poznań 1920.
2. Gomolec Ludwik, *Organizacje młodzieżowe w okresie przygotowań do powstania wielkopolskiego 1918/1919 roku*, Poznań 1970.
3. Jabczyński Mieczysław, *Dziesięć lat szkoły polskiej*, Poznań 1929.
4. Karwat Janusz, *Od idei do czynu. Myśl i organizacje niepodległościowe w Poznańskim w latach 1887 - 1919*, Poznań 2002.
5. Kosmowska Irena, *Związki młodzieży polskiej od 1818 roku do naszych czasów*, W. 1929.
6. Kostrzewski Józef, *Z mego życia - pamiętnik*, Wrocław 1970.
7. Markwicz Aleksander, *Filomaci (1816-1926)*, cz. I: *Wilno-Wielkopolska*, Grudziądz 1931.
8. Paluszkiewicz Marian, Szews Jerzy, *Słownik biograficzny członków tajnych towarzystw gimnazjalnych w Wielkim Księstwie Pozn. 1850-1918*, P. 2000.

Powiązane informacje

Długa droga do niepodległości.

Poznańskie w XIX wieku.

Przemysław Matusik

Idea Niepodległości w
Poznańskim

Janusz Karwat